

भावगीताचे स्वरूप - एक चर्चा

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - श्रीनिवास खळे : एक संकलन, संपा. भा. ग. शेंरे, प्रकाशक - शुभा शेंरे, मुंबई, १९७०)

२. शब्द आणि स्वर : अशोक रानडे आणि श्रीनिवास खळे

रानडे : खळे, तुम्ही चाली देताना अनेक मार्ग चोखाळले आहेत त्यांत शास्त्रीय संगीताचा तुम्हांला कितपत उपयोग झाला?

खळे : शास्त्रीय संगीताचा उपयोग निश्चितपणे होतो. चाल निर्माण करताना आधी मी कवीने लिहिलेले गीत वाचतो. त्या गीतातली भावना समजून घेतो. ही भावना योग्य रीतीने व्यक्त होईल असे एखाद्या रागाचे स्केल माझ्या डोक्यात येते. हे स्केल घेऊन जेव्हा मी चाल बांधतो तेव्हा संपूर्ण चालीत या रागाचे स्वरूप शुद्ध ठेवले पाहिजे, असा मात्र माझा आग्रह नसतो. गीतातली भावना समर्थपणे व्यक्त करण्यासाठी इतर स्केल्सची मिश्रणे करणे जिथे जिथे आवश्यक असेल तिथे तिथे मी करतो. काही वेळा गीताचा मुखडा एका स्केलमध्ये असतो आणि त्यानंतर येणारा अंतरा दुसऱ्या स्केलमध्ये असतो. ही दोन्ही स्केल्स वेगळी असली तरी ह्यांतून संवाद निर्माण करणे यातच रचनेचे कौशल्य असते. 'या चिमण्यांनो परत फिरा रे' या गीताचे उदाहरण घ्या. या गीताचा मुखडा मी पूरिया-धनाश्रीच्या अंगाने रचला आणि अंतरा मारव्याच्या अंगाने. हे दोन राग का निवडावे? या गीतात संध्याकाळच्या वेळी भासणारी आर्तता व्यक्त झाली आहे. पूरिया-धनाश्री आणि मारवा हे दोन्ही राग संध्याकाळचे आहेत. या गीतात अभिप्रेत असलेली आर्तता या दोन्ही रागांतून व्यक्त होईल असे मला वाटले.

रानडे : राग आणि त्याविषयीचे संकेत यांचा चालीसाठी पाया म्हणून उपयोग करण्यात तुमचे काही फायदे होतात ही गोष्ट खरीच. पण यामुळे काही तोटेही होतील. हे तोटे टाळण्यासाठी रागाच्या शुद्धतेला चिकटून न राहण्याचा जो मार्ग तुम्ही स्वीकारला आहे तो पटण्यासारखाच आहे. याच बाबतीत आणखीही एक गोष्ट लक्षात येते. असे सगळे फायदेतोटे असूनही यमन, बागेश्री, इत्यादी रागांत अनेक चाली दिलेल्या का दिसतात?

खळे : यमन रागाच्या बाबतीतला तुमचा हा अनुभव मला पटतो. यमन रागात वेगवेगळ्या संगीतदिग्दर्शकांनी शेकडो चाली आतापर्यंत बांधल्या आहेत, पण असे असूनही यमन रागात जर नवी एखादी चाल बांधावीशी वाटली तर तिच्यात नावीन्य आणणे, काहीतरी वेगळेपणा आणणे शक्य आहे, असे मला वाटते. असे का वाटते याचे कारण सांगणे कठीण आहे. मी एवढेच म्हणून की यमन या रागाचे स्वरूपच असे काही आहे की त्यांत या न संपणाऱ्या शक्यता दडलेल्या आहेत. इतर बऱ्याचशा रागांविषयी असे मला वाटत नाही. त्या रागात पुन्हापुन्हा रचना केल्या की, नाही म्हटले तरी एक प्रकारचा तोच-तो-पणा येतो. यासाठीच मी चाल बांधताना - रागाच्या आधारे चाल बांधतानासुद्धा - या चालीची 'चीज' होऊ नये अशी खबरदारी घेतो, कारण जर चीज झाली तर मला निर्मितीसाठी हवा असलेला मोकळेपणा मिळत नाही.

रानडे : तुम्ही चाल रचताना प्रामुख्याने काय समोर ठेवता? गायक, शब्द की प्रसंग?

खळे : एखादे गाणे जेव्हा सिनेमात असते तेव्हा अर्थातच प्रसंगाचा विचार करावाच लागतो. गीताला चाल लावताना शब्दांतून व्यक्त होणारी भावना अर्थातच समजून घ्यावी लागते. आता प्रश्न राहिला गायकाचा. चाल बांधताना गायकाच्या आवाजाची जात, त्याचा

पल्ला लक्षात घ्यावा लागतो. ही गोष्ट लक्षात घेणे हा चालीच्या निर्मितीतला एक भागच असतो. परंतु गायकाच्या आवाजाची जात लक्षात घेणे याचा अर्थ त्याची रूढ झालेली विशिष्ट शैली लक्षात घेऊन चाल बांधणे असा मात्र नव्हे. मी चाल बांधतो ती माझ्या शैलीत आणि ही शैलीदेखील गीताच्या आशयाप्रमाणे सतत बदलती असावी, असाही प्रयत्न असतो. चाल प्रथम बांधावी आणि तिला अनुरूप असा गायकाचा आवाज निवडावा, ही आदर्श अवस्था झाली, परंतु प्रत्यक्षात पुष्कळ वेळा या आदर्श अवस्थेप्रमाणे जाता येतेच असे नाही. कारण गीत आणि गायक या दोन्ही गोष्टींची निवड आधीच केलेली असते. अशा वेळी आवाजाची जात लक्षात घेऊन चाल बांधावी लागते.

रानडे : यालाच जोडून आणखी एक प्रश्न मला विचारायचा आहे. आधी चाल बांधणे आणि मग त्यावरून गाणे लिहून घेणे तुम्हाला मान्य आहे का ?

खळे : आधी चाल बांधायची आणि त्यावर गाणे करून घ्यायचे असे मी स्वतः कधी केलेले नाही. माझ्या प्रकृतीत ते बसत नाही. गाणे पुढे असले, त्यातला आशय मला जाणवला की आपोआप मला चाल स्फुरू लागते. गाणेच जर समोर नाही तर चाल निर्माण करायची कशातून आणि कशासाठी? माझा एक अनुभव तुम्हाला सांगतो. हिंदी चित्रपटाचा एक प्रोड्यूसर माझ्याकडे एकदा आला. मी त्याचे काम स्वीकारले, तो मला म्हणाला, खळेसाहेब, पाचदहा चाली बांधून द्या, मग कवी गाठून कविता बेतून घेऊ! "ट्यूने बनाइये" असे त्याचे शब्द होते. हे ऐकून मी थक्क झालो. मी त्याला म्हटले, गाणेच जर समोर नाही तर ट्यूने कशी काय बनवणार? मला पटत नाही." हे ऐकून तोही थक्क झाला. तो म्हणाला "अहो हे सांगता काय? माझ्या पहिल्या पिकचरच्या संगीतदिग्दर्शकांनी सर्व ट्यूने मला अशीच बनवून दिली होती. या कथानकाचा शेवट काय झाला सांगू? मी ते पिकचर सोडले.

रानडे : शब्द आणि चाल यांचा असा घनिष्ठ संबंध जर असतो तर शब्दांपेक्षा चाल मोठी असे का होते? एखादे काव्य साधारण, पण त्याची चाल मात्र फार चांगली, असे जेव्हा दिसते तेव्हा त्याची संगती कशी लावावयाची?

खळे : चांगले काव्य समोर असले की स्वाभाविक स्फूर्तीने चाल मनात आकार घेऊ लागते. परंतु काही वेळा संगीतदिग्दर्शक व्यवहाराच्या कोंडीत सापडतो. गाणे काव्य म्हणून सामान्य आहे, हे त्याला आतून कळलेले असते, परंतु त्या विशिष्ट परिस्थितीत ते त्याला नाकारता येत नाही. असे प्रसंग पूर्वी माझ्यावरही काही वेळा आले आहेत. अशा वेळी एक चमत्कारिक जिद्द मला बाळगावी लागते ती अशी की चाल इतकी चांगली झाली पाहिजे की गाण्यातल्या शब्दांकडे ऐकणाऱ्याचे लक्ष जाता कामा नये. अशा तऱ्हेने बांधलेले गाणे लोकप्रियही होते; परंतु कलावंत म्हणून निर्मितीचे जे समाधान मला हवे असते, ते इथे लाभत नाही.

रानडे : आता एकच प्रश्न विचारायचा आहे. तुमच्या चालीतील एक विशेष असा जाणवतो की, त्या लयीला बऱ्याच वाकड्या असतात. मला वाटते, या तऱ्हेने तुम्हीसुद्धा तालाशी आपली चाल जखडूनच टाकीत असता - जखडून टाकण्याचा हा प्रकार थोडा वेगळा इतकेच. या संदर्भात तालाशिवाय केवळ लयीचे आणि स्वरांचे बंध तयार करून चाली बांधणे तुम्हाला आवडेल का? विशेषतः संगीतिकांसारख्या कला-प्रकारांबाबतीत तालापासून स्वातंत्र्य घेऊन दिलेल्या चाली अधिक कलात्मक होण्याचा संभव नाही काय?

खळे : चाल लयीला वाकडी मुद्दाम ठेवायची असा प्रयत्न मी कधीच करीत नाही. त्याचप्रमाणे गाणे लोकप्रिय व्हावे यासाठी तालाच्या ठराविक चौकटी वापरल्या, असेही मला वाटत नाही. माझ्या अंगात जी लयकारी भिनलेली आहे, तिच्याशी स्वाभाविक इमान राखूनच मी माझ्या चाली बांधतो. लयीची गुंतागुंतीची बंदीश साधावी या गोष्टीकडे माझा स्वाभाविक ओढा आहे-जसा काही संगीतकारांचा गुंतागुंतीची स्वररचना करावी याकडे असतो. तालाशिवाय लयीची बंदीश साधायची हा प्रकार मी रेडिओवर ज्या संगीतिका केल्या

त्यांत केला आहे; परंतु गाण्याला चाली देताना मात्र मी हा प्रकार केलेला नाही. असा प्रयोग करणे जिथे आवश्यक आहे असे गाणे माझ्या हाती अजून आलेले नाही, असेही म्हणता येईल. नाटकाचे पार्श्वसंगीत करताना अशा प्रकारची रचना मी केली आहे, तशीच चित्रपटांतही केलेली आहे. तिथे ताल नसतो, परंतु या रचनेत शब्दही नसतात.
